
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΠΑΝΩ ΣΕ ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΨΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΕ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟ ΜΕ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ

Α'

Είναι φυσικό οι εικόνες του κόσμου και της ζωής, όπως μάς τις παρέχουν σε κάθε εποχή οι ανακαλύψεις κι οι πρόοδοι των θετικών επιστημών, είναι φυσικό να επηρεάζουν και τον φιλοσοφικό στοχασμό, αφού ο θεωρών νοῦς του φιλοσόφου δέν έχει ως μοναδικό αντικείμενο την ένδοσκόπηση (προβλήματα συνειδήσεως, διλήμματα ήθικῆς στάσεως του ατόμου σε ένα σταυροδρόμι πορείας της ζωής του κλπ.), αλλά έξ ἴσου ως κύριο αντικείμενο έχει παραλλήλως και τή θεώρηση του έξωτερικου κόσμου (του έξω του «ἐγώ» κόσμου). Καί πολύ επίκαιρα γράφει κι ο Παν. Κανελλόπουλος, προλογίζοντας τό δεύτερο τεῦχος (1984) τῆς «Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἐπιθεωρήσεως», ὅτι στόν αἰώνα μας ἡ διεθνῆς φιλοσοφία στάθηκε περισσότερο στήν «ὑπαρξη», παρά στή διάνοηση καί στόν ὀρθολογισμό. Ὁ μέγας Ἕλληνας διανοητής του καιροῦ μας ἀποδίδει τήν ἀποκορύφωση αὐτή του ὑπαρξιστικου στοχασμοῦ στά μέσα μαζικου ὀλέθρου, πού ἡ ὑπερτεχνολογία έχει θέσει στά χέρια τῆς ἠθικά ἀνώριμης ἀνθρωπότητας σε τούτη τήν καμπή τῆς ἱστορίας της, στά μισά περίπου του 20ου αἰώνα, καί στή συνειδητή ἢ ὑπόκωφη κι ὑποσυνειδητή φοβία της ὅτι πλησιάζει ἡ συντέλεια του κόσμου κι ὁ τερματισμός τῆς ὑπαρξης του βιολογικου μας εἶδους πάνω στόν πλανήτη μας. Κι ὁ ἴδιος κορυφαῖος στοχαστής μας γράφει στήν ἴδια σελίδα ὅτι οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Κάντ θά ἔδιναν ὁ πρῶτος στους «Διαλόγους» κι ὁ δεύτερος στήν «Κριτική του καθαρου λόγου» τό περιεχόμενο πού τους ἔχουν δώσει, ἄν εἶχαν ὑπόψη τους τή σημερινή φυσική καί μηχανική του σύμπαντος, τίς σύγχρονες θετικές ἐν γένει ἐπιστῆμες. Τά τωρινά ἄλλατα των ἐπιστημονικων γνώσεων θά τους ἐπηρεάζαν ἀκόμη καί στή θεωρητική φιλοσοφία τους.

Πάντως, αν ήθελε κανείς να παραμερίσει τούς φόβους αυτούς για τις ένδεχόμενες απειλές της σημερινής έφηρμοσμένης τεχνολογίας και για τούς κινδύνους ολοκληρωτικού όλεθρου, πού ή τελευταία αυτή έγκυμονεί για την ανθρωπότητα, οί πρόοδοι τών θετικών επιστημών της σύγχρονης εποχής οδηγούν τόν φιλοσοφικό στοχασμό σέ έντελώς νέους δρόμους κι άνοίγουν στή θεωρητική προπάντων φιλοσοφία άπέραντους καινούργιους όρίζοντες σέ πρωταρχικής ιδίως βαρύτητας θέματα *όντολογικά* και *γνωσιολογικά*.

Η σύγχρονη θετική επιστήμη μάς έχει καταδείξει την άσύλληπτη άλλοτε δομή του φυσικού σύμπαντος και τις άπέραντες έκτάσεις του κοσμικού χώρου. Ποτέ στό παρελθόν οί θετικές επιστήμες δέν είχαν καταδείξει τή γή, όπου τό βιολογικό μας είδος έχει αναπτύξει τόν πολιτισμό του, τόν φιλοσοφικό στοχασμό του και όλη του τή διάνοηση, ποτέ έως τώρα οί επιστημονικές γνώσεις δέν τήν είχαν καταδείξει τή γή μας έτσι σαν ένα άπειροελάχιστο του συνόλου κοσμικού χώρου.

Τό γεγονός ότι στή διάρκεια πολλών αιώνων ή επιστήμη μάς διεβεβαίωσε, έπικουρούμενη κι από τή θεολογική παράδοση, ότι έδω σέ μάς, στή δική μας γή, περιορίζεται ή δυνατότητα ύπάρξεως όντων μέ διάνοια και μέ τό πνευματικό στοιχείο της προσωπικότητας, τό γεγονός αυτό είχε καταλήξει να καταστήσει άποκλειστικά ανθρωποκεντρική τή φιλοσοφία της κάθε έως τώρα εποχής. Δέν τό χωρούσε ό νοός μας ότι ό δικός μας «έκ καταβολής» έξοπλισμός σέ δυναμικότητες πνευματικής ζωής πιθανόν να μήν είναι ό *άνώτατος δυνατός*, ότι ό δικός μας όρθός λόγος ένδέχεται να μήν είναι *παντεπόπτης*, ότι ή δική μας νοητική δομή κι οί δικές μας αισθήσεις κι οί δικές μας «κεραίες» και δυναμικότητες γνώσεως κι ή σύνολη όρθολογική μας όργάνωση πιθανόν να είναι άτελείς και πεπερασμένες, αν ήθελε συγκριθούν μέ άλλα αντίστοιχα πού πιθανόν να υπάρχουν μακρυνά, πολύ μακρυνά, μέσα στα πλαίσια του κοσμικού χώρου.

Όλόκληρη ή ούμανιστική παράδοση, ή αρχαιοελληνική φιλοσοφία, ή μεσαιωνική σκέψη, ή Αναγέννηση κι οί μετέπειτα αιώνες έως τόν 20ό είχαν κληροδοτήσει στή δική τους διάνοηση τήν πίστη, τήν άκράδαντη πεποίθηση, ότι ό άνθρωπος είναι τό πνευματικό κέντρο του σύμπαντος κόσμου. Ότι τό βιολογικό μας είδος είναι τό *unicum*, ή κορωνίδα της Δημιουργίας, τό μόνο όν πού έχει προικισθή μέ διάνοια, μέ ψυχοπνευματικές λειτουργίες, μέ συναίσθημα, μέ όρθό λόγο, μέ τά χαρακτηριστικά μιας έλεύθερης πνευματικής προσωπικότητας.

Η φιλοσοφία μας έχει μείνει έως τόν 20ό αιώνα άποκλειστικά έγωκεντρική: ανθρωπομορφική δηλαδή και γεωκεντρική. Και έως τά σήμερα ακόμα δίνει τό πνευματικό «κέντρο βάρους» στή δική μας γή και στήν ανθρωπότητα της δικής μας μικροσκοπικής σφαίρας. Δέν έχει ακόμη άτενίσει ό φιλοσοφικός στοχασμός μας πέρα, μακρυνά, στους άπέραντους γύρω μας όρίζοντες, τούς όποιους οί θετικές επιστήμες μάς έχουν ήδη άνοίξει και μάς τούς δείχνουν ως ένα πολύ θετικό και αναμφισβήτητο δεδομένο στον θεωρούντα νοό του φιλοσόφου. Δέν έχει άτενίσει προς τά εκεί ό φιλοσοφικός στοχασμός για να διερωτηθεί μήπως υπάρχουν κάπου εκεί, στα φωτόσπαρτα πελάγη του κοσμικού χώρου, μυριάδες και μυριάδες γένη διαφορετικών κάθε φορά βιολογικών ειδών, πού μερικά από αυτά τελούν πιθανώς ύψηλότερα από τή δική μας βαθμίδα: Ύψηλότερα σέ νοητική ίσχύ, σέ πλούτο

συναισθηματικό, σέ γνωστικές δυναμικότητες, σέ ἀριθμό καί ποιότητα αἰσθήσεων, σέ κεραῖες συλλήψεως, σέ ἠθική ὀριμότητα, σέ νοητική ἐν γένει δομή καί σέ σύνολη ὀρθολογική ὀργάνωση καί λειτουργία, σέ ποικίλες μέ μιά λέξη ἐκδηλώσεις πνευματικῆς ζωῆς.

Οἱ πρός τὰ ἔξω αὐτές ἐνατενίσεις, πού ἐπιβάλλεται στήν σημερινή ἐποχή ἐπιστημονικῆς προόδου νά ἔχει ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ σύγχρονου φιλοσόφου, δίνουν μιά καινοφανῆ ὄψη καί στό περιεχόμενο αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἀνακοινώσεως ἢ διαλέξεως τῆς φιλοσοφικῆς μας Ἑταιρείας. Δέν πρόκειται τώρα ἐδῶ γιά μελέτημα ἐρευνητικό πάνω σέ δεδομένα γνωστά φιλοσοφικά κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἢ τῆς μεσαιωνικῆς ἢ τῆς νεώτερης δυτικῆς φιλοσοφίας. Δέν πρόκειται δηλαδή γιά ἕνα δοκίμιο ἢ πόνημα συνήθους ἀκαδημαϊκῆς ἐνασχολήσεως, ἀπό αὐτά πού ἐμπλουτίζουν τήν φιλοσοφική βιβλιογραφία πάνω στό ἔργο ἑνός κορυφαίου στοχαστοῦ τοῦ παρελθόντος, ὅπως π.χ. «ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου στό τάδε ἔργο τοῦ Λουκρητίου» ἢ «ἡ ὑπερβατική διαλεκτική στήν καντιανή κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου». Ἐδῶ μᾶλλον πρόκειται γιά μιά εὐτολμη φορά καί τάση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πρός ὀρίζοντες πολύ εὐρεῖς, τούς ὁποίους πρόσφατα οἱ θετικές ἐπιστήμες ἔχουν διανοίξει καί τούς ὁποίους ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου δέν εἶχε ποτέ ὑπόψη του στό παρελθόν. Δέν φανταζόταν κἄν τήν ὑπαρξή τους. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά προσπάθεια συντονισμοῦ τῶν κατευθύνσεων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως πρός τὰ εὐρύτατα ἀλλά ἀσφαλῆ δεδομένα κοσμικοῦ χώρου, πού ἡ πρόοδος τῆς θετικῆς ἐπιστήμης μᾶς παρέχει στή σύγχρονη ἐποχή.

Ἀπό αὐτή τήν ὀπτική γωνία ὀρώμενη ἡ σημερινή διάλεξη τῆς φιλοσοφικῆς μας Ἑταιρείας ἔχει ἕνα ἀναντίρρητο στοιχεῖο πρωτοτυπίας καί θά μποροῦσε μάλιστα νά ὀδηγήσει καί σέ πολλούς τομεῖς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πολύ δημιουργικούς, μολονότι αὐτή ἢ ἴδια ἢ παροῦσα ἀνακοίνωσή μας δέν ἀποτελεῖ βέβαια ἕνα μελέτημα, πού νά ἀκολουθεῖ τήν «πεπατημένη» καί ἰδίως δέν ἀνήκει σέ ἐκεῖνα τὰ μελετήματα πού εἶναι κατάλληλα π.χ. γιά νά ἀποτελέσουν ἕνα κείμενο διδακτορικῆς διατριβῆς ἢ ἐν γένει ἕνα κείμενο ἐπιστημονικῆς φιλοσοφικῆς πραγματείας πού νά εἶναι ἐπωφελές γιά μιά ἀκαδημαϊκή σταδιοδρομία.

Αὐτή ἡ πρωτότυπη καί εὐτολμη σύλληψη —ἀπό τόν φιλοσοφικό στοχασμό— τοῦ «ἔξω τοῦ ἐγώ» κόσμου, ἑνός κόσμου εὐρύτατου σέ ἀφάνταστο ἄλλοτινά βαθμό, αὐτή λοιπόν ἡ σύλληψη —ἢ τόσο στήν ἐντέλεια συντονισμένη μέ τίς σύγχρονες ἀνακαλύψεις τῆς ἐπιστήμης— καλεῖ καί τή φιλοσοφική σκέψη νά ἀντιμετωπίσει νέα προβλήματα. Ἰδίως δέ νά ἀντιμετωπίσει τίς ἐπιπτώσεις πού πρόκειται νά ἔχει πάνω σέ θέματα ὄντολογικά καί γνωσιολογικά ἢ τυχόν καταφατική ἀπόκριση σ' ἕνα νέο «ἐρωτηματικό», ἢ τυχόν δηλαδή καταφατική ἀπάντηση στό νέο φλογερό ἀναρώτημα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καί τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ, ἂν ἡ δική μας ἀνθρωπότητα εἶναι ἢ ὄχι μόνη στό διάστημα. Οἱ συνέπειες πάνω σέ θέματα ὄντολογίας καί γνωσιολογίας θά εἶναι ἀσφαλῶς πολύ μεγάλης σημασίας καί βαρύτητας. Μονάχα πού δέν γνωρίζουμε ἀκόμη ἂν ἡ ἀπάντηση πού ἡ ἐπιστήμη θά δώσει, στό προσεχές ἢ στό ἀπώτερο μέλλον, στό φλογερό ἀναρώτημα γιά τήν τυχόν μοναχικότητά μας, θά εἶναι καταφατική ἢ ὄχι. Πολλοί στηρίζονται ἐπί τοῦ παρόντος στους μαθηματικούς νόμους τῶν πιθανοτήτων κι ὑποστηρίζουν ὅτι, σύμφωνα μέ αὐτούς, ὑπάρχουν σέ ἀκαταμέτρητα ἑκατομμύρια οἱ κατοικούμενες

σφαῖρες τοῦ οὐρανοῦ, ὅτι ζοῦν ἐκείπερα ἀμέτρητα ἑκατομμύρια βιολογικῶν εἰδῶν διαφορετικῶν ἀπό τό δικό μας ἀνθρώπινο γένος, ὅτι διαδραματίζονται ἐκεῖ περιστατικά παγκόσμιας ἱστορίας σέ πλαίσια μυριάδων ἄλλων πολιτισμῶν, σέ ἀφάνταστη ποικιλία καί σέ ἀστρονομικές ἀποστάσεις καί σέ ποικιλότατα διαστήματα τοῦ χρονόχωρου καί σέ ἀσύλληπτους ἀριθμούς. Στηρίζονται δέ στούς νόμους τῶν πιθανοτήτων, ἐπειδή ἐμπειρική γνώση ὄλων αὐτῶν δέν ἔχει δώσει ἡ ἐπιστήμη ἐπί τοῦ παρόντος οὔτε καί πρόκειται νά δώσει σ' ἕνα μέλλον ἀντιληπτό καί δεκτικό προσπελάσεως ἀπό τίς ἀνθρώπινες προοπτικές.

Ὁ φιλοσοφικός στοχασμός ἔχει ἐν τούτοις τό δικαίωμα καί τήν ὑποχρέωση νά προτρέξει χρονικά ἐν σχέσει πρός τήν καταφατική διαπίστωση τῆς θετικῆς ἐπιστήμης γιά τό ἐνδεχόμενο αὐτό μιᾶς ὑπαρκτῆς πλειονότητας πολιτισμῶν μέσα στά κολοσσιαῖα σέ εὐρύτητα πλαίσια τοῦ κοσμικοῦ χώρου. Καί ἔχει αὐτό τό δικαίωμα κι αὐτή τήν ὑποχρέωση, ἐπειδή οἱ μαθηματικοί νόμοι τῶν πιθανοτήτων ἐπιβάλλουν στή φιλοσοφική σκέψη καί θεώρηση νά ἀτενίσει πρός ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο. Ἀρκεῖ ὅτι εἶναι τώρα ἐπιστημονικά δεδομένη ἡ ἄλλοτε ἀσύλληπτη εὐρύτητα αὐτή τοῦ κοσμικοῦ διαστήματος. Τούτου δοθέντος, ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου δέν ἐπιτρέπεται νά ἀναμένει καί τήν ἐξακρίβωση τῆς ὑπάρξεως νοήμονος ζωῆς στά συγκεκριμένα αὐτά ἢ ἐκεῖνα πλανητικά συστήματα γύρω ἀπό τά δισεκατομμύρια τίς φωτεινές σφαῖρες πού πλημμυρίζουν τό διάστημα.

Ἡ φιλοσοφική σκέψη δέν εἶναι φυσική ἐπιστήμη, ὥστε νά ἀπέχει νά ἀσχολεῖται μέ καθετί πού δέν ἔχει πρωτύτερα περάσει ἀπό τήν παρατήρηση κι ἀπό τό ἐργαστήριό κι ἀπό τή θετική μέθοδο ἐρεύνης. Δέν εἶναι φυσική ἐπιστήμη ὥστε νά πρέπει νά ἀπέχει ἀπό παρόμοια μὴ ἐξακριβωμένα ἀντικείμενα στοχασμῶν. Ἡ φιλοσοφική θεώρηση ἔχει ὡς ἀντικείμενά της καί τά ἀπλῶς πιθανά καί μάλιστα ἐπιβάλλεται νά τά ἔχει ὡς ἀντικείμενά της, ὅταν τελεῖ σ' ἕνα σταυροδρόμι ἐπιλογῆς μεταξύ πιθανοῦ καί ἐντελῶς ἀπίθανου. Εἶναι δέ πράγματι ἐντελῶς ἀπίθανο τό ὅτι τά ἀναρίθμητα αὐτά δισεκατομμύρια οἱ χρυσές σφαῖρες τοῦ κοσμικοῦ χώρου ἔχουν ὄλες τους γύρω πλανῆτες πού σέ κανένα τους δέν ἔχει ποτέ μπορέσει νά ἐκδηλωθεῖ τό «θεϊκό» φαινόμενο τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, παρόλη τήν τόσο γνωστή ἀπό τήν ἐπιστήμη δύναμη καί ἱκανότητα προσαρμογῆς αὐτῆς τῆς τελευταίας σέ πολύ διαφορετικό κάθε φορά περιβάλλον. Εἶναι δηλαδή ἐντελῶς ἀπίθανο νά ἀποτελοῦν δῆθεν ὄλες ἐκεῖνες οἱ μυριάδες μυριάδων οἱ κόσμοι, στά φωτόσπαρτα πελάγη μεγάλου πλήθους γαλαξιδῶν, νά ἀποτελοῦνε δῆθεν ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ κόσμοι ἕναν ἀπλό διάκοσμο τοῦ οὐράνιου θόλου, γιά χάρη τοῦ δικού μας προνομιούχου βιολογικοῦ εἶδους, πού κατέχει δῆθεν τήν ὑψιστή ἠθική καί πνευματική βαθμίδα μέσα στά πλαίσια τοῦ Ὑπαρκτοῦ, πού εἶναι δῆθεν τό *unicum*, ἡ κορωνίδα τῆς Δημιουργίας, ὁ «μικρός θεός τοῦ κόσμου». Κάτι τέτοιο θά ἀποτελοῦσε τήν *πίο ἀπίθανη σειρά συλλογισμῶν*, πού θά μπορούσε ὁ φιλοσοφικός στοχασμός νά συλλάβει. Ὅτι ἔχουν γενεῖ δῆθεν ὄλα ἐκεῖνα γιά χάρη μας, γιά νά καθόμαστε νά τά παρακολουθοῦμε ἀπ' τή δική μας μικροσκοπική σφαῖρα καί γιά νά τά ἔχομε δῆθεν μόνο ἐμεῖς ὡς «ἀντικείμενα θεωρήσεως».

Ἐκτός, λοιπόν, ἀπό αὐτή τήν ἕως τώρα ἀποκλειστικά ἀκολουθούμενη ὁδὸ τοῦ «ἐντελῶς ἀπίθανου», τῆς μοναχικότητας δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου στό διάστημα, μπορεῖ κι ὀφείλει ἡ κοσμολογική θεώρηση νά ἀκολουθήσει κι ἕναν ἄλλο δρόμο,

πιό σύμφωνο με τούς μαθηματικούς νόμους τῶν πιθανοτήτων, πιο σύμφωνο με τήν εἰκόνα τοῦ κόσμου, ὅπως ἡ θετική ἐπιστήμη μᾶς τήν ἔχει πρόσφατα δώσει. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐπόπτης νοῦς, ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου, ἀπαλλάσσεται ἀπό τίς παρωπίδες ἐνός γεωκεντρικοῦ καί ἀνθρωπομορφικοῦ τρόπου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μιά νέα βάση φιλοσοφικῆς σκέψης θεμελιώνεται μ' αὐτή τήν προϋπόθεση: "Ὅτι τό βιολογικό μας εἶδος δέν ἀποτελεῖ τό μόνο δημιούργημα ὀργανικῆς ὕλης πού νά ἔχει πνευματική οὐσία καί πού τά ἄτομά του νά ἔχουν τήν ιδιότητα ἐλεύθερης πνευματικῆς προσωπικότητας.

Μ' αὐτή τήν προϋπόθεση —ὅτι ἡ κοσμολογική θεώρηση δέν ἐπιχειρεῖται ἀποκλειστικά μέ βάση καί μέ θεμέλιο τό ἀνθρώπινο πνεῦμα— μ' αὐτή τήν προϋπόθεση μιᾶς πολύ εὐρύτερης ὀπτικῆς γωνίας, καταλήγει νά βλέπει ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου ὅτι ἓνα ἄλλο *πιο γενικευμένο* στοιχεῖο ἔρχεται κι ἐκτοπίζει τό βιολογικό μας εἶδος ἀπό τή θέση του ὡς πνευματικοῦ κέντρου τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἔρχεται καί τό ἐκτοπίζει καί τό διαδέχεται. Τό ἄλλο ἐκεῖνο στοιχεῖο εἶναι *τό στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ὀντότητας* γενικότερα. Αὐτό συναντᾶται καί στόν ἀνθρώπο. Ἀλλά ὄχι μόνο σ' αὐτόν.

Τό στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ὀντότητας προσκτᾶται ὕστερ' ἀπό μακράιωνες ἐξελίξεις τῶν μυριάδων ἐκείνων βιολογικῶν εἰδῶν, ὕστερα ἀπό χιλιάδων αἰώνων βιολογική ἐξελικτική πορεία καί πνευματική ἀνάπτυξη. Ἀπό στάδιο σέ στάδιο, ἀπό ἐπώδυνο πρωτότερα πέρασμα σ' ἐπάλληλες ἀναβαθμίδες ἐξελίξεως, ἐμφανίζεται κάποτε τό στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ὀντότητας, ἄλλοτε νωρίτερα κι ἄλλοτε πολύ ἀργότερα, ἄλλοτε ἐντελέστερο, βαθύτερα «ἐμπλουτισμένο», κί ἄλλοτε λιγώτερο ἐντονο, λιγώτερο «οὐσιῶδες», σέ μυριάδες καί μυριάδες βιολογικά εἶδη, πού τά χωρίζουνε μεταξύ τους ἀποστάσεις χρονικές κολοσσιαῖες σέ ὀρισμένες περιπτώσεις. Κι ἐπίσης τά χωρίζουνε μεταξύ τους ἀποστάσεις κοσμικοῦ χώρου κυριολεκτικά ἀστρονομικές.

Κι εἶναι τό στοιχεῖο αὐτό τῆς πνευματικῆς ὀντότητας ἓνας θαυμαστός καρπός μακρόχρονης ἐξέλιξης καί βιολογικῆς πορείας. Οἱ γενικοί του στόχοι εἶναι «πρός τά ὕψηλότερα ὀλοένα» ("semper excelsius") κι ἔχουνε οἱ στόχοι αὐτοί νόημα «θεϊκό», ἄσχετο μέ τήν ἐπενέργεια τῶν τυφλῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, νόημα ἄσχετο πρὸς τή μηχανοκρατική ὕλιστική ἐρμηνεία. Νόημα «θεϊκό». Τό βάθος τοῦ νοήματος τῶν ἀντικειμενικῶν αὐτῶν σκοπῶν καί στόχων δέν ἐπαρκοῦνε οἱ διαθέσιμες ἀπ' τόν ἀνθρώπο νοητικές κεραῖες νά τό ἐρμηνεύσουν (δέν εἶναι δηλαδή δοσμένο ἀπό τή Μοῖρα νά τό γνωρίσει ποτέ ὁ ἀνθρώπος), ἀν καί τόσο ἡ θετική ἐπιστήμη ὅσο κι ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου βλέπουνε καθαρά τήν ἐπιφάνεια: "Ὅτι εἶναι δηλαδή μιᾶ βιολογική ἐξελικτική πορεία καί μιᾶ πνευματική ἀνάπτυξη «πρός τά ὕψηλότερα ὀλοένα» (τό "semper excelsius").

Χάρη στό στοιχεῖο αὐτό τῆς πνευματικῆς ὀντότητας ξεφεύγει ἡ καθεμίᾳ species, τό καθένα ἀπό τά ἔλλογα ἐκεῖνα εἶδη τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, ξεφεύγει ἀπ' τή γύρω του φύση, ἀπ' τό φυσικό του περιβάλλον, κι ἐξυψώνεται σέ κάτι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπ' τ' ἀρχικά στάδια ἐξελίξεως. Τί ἦτανε στήν ἀρχή-ἀρχή; Ἐνα τμήμα τῆς πανίδας στήν καθεμίᾳ κατοικούμενη σφαῖρα. Σύν τῷ χρόνω διαβαίνουνε τά βιολογικά κείνα εἶδη ἀπ' τήν ἀνωνυμία κι ἀπ' τήν ἔλλειψη ἀντεπίγνωσης στήν ἐπώνυμη ἱστορική τους πορεία. Τάσσουνε τά ἴδια ὀρισμένους σκοπούς στή ζωή τους.

Αὐτοκαθορίζουνε στόχους ὑψηλούς καί νιώθουνε τήν ἐσωτερική ἀνάγκη, τήν πνευματική καί ψυχική ἀνυποχώρητη δίψα, νά πραγματοποιοῦνε τούς σκοπούς αὐτούς, μοχθώντας ἐνσυνείδητα γιά χάρη τοῦ καθενός ἀπ' τούς στόχους πού ἔχουνε τάξει: Καί ἰδίως: Εἰς μέν τόν ἀτομικό βίο γιά τήν ἀνάδειξή τους σ' ἐλεύθερη ἠθική καί πνευματική προσωπικότητα. Εἰς δέ τή συλλογική καί κοινωνική διαβίωση γιά τήν ἐποικοδόμησι (πάνω ἀπ' τήν ὕλική καί φυσική ζωή) ἐνός μεγάλου πλήθους ἀπό αἰσθητικές, θρησκευτικές, ἠθικές κι ἐν γένει πνευματικές ἀξίες, πού συναπαρτίζουνε τό οἰκοδόμημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος στήν κάθε κατοικούμενη σφαῖρα. Κι ἔτσι, σὺν τῷ χρόνῳ, τά βιολογικά αὐτά εἶδη λυτρώνονται ἀπ' τήν ἀρχική ζωώδη κατάστασι, κι ἀπό στάδιο σέ στάδιο, ἀπό ἀναβαθμίδα σέ ἀναβαθμίδα, ἀποκτοῦνε, ὅσο περνοῦνε οἱ χιλιετηρίδες, ψυχικό βίο πλουσιώτατο σέ ἀξίες ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ. Καί κατορθώνουνε ἐπιτεύγματα ἐξαίσια καί θαυμαστά: Νά φθάσουνε δηλαδή νάχουνε μετουσιωθῆ σέ κάτι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπ' τά ἀφετήρια στάδια, ἀπ' τίς ἀφετήριες φάσεις αὐτοῦ τοῦ ξεκινήματος. Νάχουνε μετουσιωθῆ σ' ἕναν κόσμον αὐτοσυνειδησίας κι ἠθικῆς ἐλευθερίας καί πνευματικῆς ὁμορφιάς. Κι ἡ φιλοσοφική θεώρησι δέν ξεύρει σ' αὐτό τό σημεῖο τί νά πρωτοθαυμάσει: Τό οἰκοδόμημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος πού ἔχουνε ἀνεγείρει —τό οἰκοδόμημα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ— ἢ τόν ἐξ ἴσου ἀξιοθαύμαστο κόσμον τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ, τήν καλλιέργεια δηλαδή τῆς προσωπικότητος, τόν κόσμον τῆς αὐτοσυνειδησίας στήν πνευματική ὑπόστασι καί στήν πορεία ζωῆς τῆς καθεμιανῆς ἀπ' τίς ἀτομικές ἐκεῖνες περιπτώσεις.

Ἡ πρόσκτησι τοῦ ὡς ἄνω στοιχείου τῆς πνευματικῆς ὄντοτητας, αὕτη εἶναι πού ἐνώνει μεταξὺ τους σέ μίαν ἀδιάλειπτη ὁλοένα πορεία πρὸς τά ὑψηλότερα (καί σέ ἀντίστοιχους τελολογικούς σκοπούς) μυριάδες καί μυριάδες βιολογικά εἶδη μέ νόησι καί μέ λόγο καί μ' ἄλλες ἄγνωστες σέ μᾶς —καί κάποτε ἀνώτερες ἀπ' τίς δικές μας— πνευματικές λειτουργίες (περισσότερες ἴσως κι ἰσχυρότερες αἰσθήσεις γιά τήν ἐμπειρική σύλληψι τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, περισσότερη ἠθική ὀριμότητα, μεγαλύτερο ἴσως συναισθηματικό πλοῦτο κλπ.). Ἡ πρόσκτησι τοῦ στοιχείου αὐτοῦ τῆς πνευματικῆς ὄντοτητας αὕτη εἶναι πού ἀποτελεῖ τό «κοινό σημεῖο». Κατά τά λοιπά τά προικισμένα αὐτά ἀπ' τή Μοῖρα εἶδη τῆς βιολογίας —μέ τίς ἔμφυτες προδιαθέσεις ν' ἀνέλθουν— κατά τά λοιπά τελοῦν ἀναμεταξὺ τους σέ ἀναρίθμητες ποικιλίες ὀργανικῆς ζωῆς, σέ ἀσύλληπτες δηλαδή διαφορές, σέ ἀπίστευτους ἀνατομικούς, φυσιολογικούς (λειτουργικούς) καί γενικότερα βιολογικούς διαφορισμούς. Κι οἱ διαφορές αὐτές ὀφείλονται στούς ἐντελῶς διαφορετικούς ὄρους φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὑπὸ τούς ὁποίους ἔχουν συντελεσθεῖ μακροχρόνιες ἐξελίξεις. Εξελίξεις μυριάδων αἰώνων καί χιλιετηρίδων γῆϊνου χρόνου.

Αὐτό τό φαινόμενο τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰδῶν, ὅπως τό εἶχε ἐμφανίσει ἡ δαρβίνοια θεωρία, ἐντοπισμένο στό δικό μας βιολογικό εἶδος, τό εἶχαν πάρει ἀρκετοί φιλόσοφοι καί διανοητές τοῦ 19ου καί τό εἶχανε χρησιμοποιήσει ὡς βάση γιά νά καταλήξουνε σέ πορίσματα ὕλιστικά καί γιά νά ποῦνε: «Ἰδέτε: ἡ θρησκευτική πίστι διαψεύδεται ἀπ' τήν ἐπιστήμη. Τά δόγματα ἀμύνονται κάθε φορά ἀπεγνωσμένα στά τελευταῖα τους ὄχυρά κι ὑποχωροῦνε πάντα· Καί βγαίνουν ἡττημένα ἀντίκρυ στήν ἐπιστημονική πρόοδο». Ἐνῶ τό ἀντίθετο συμβαίνει (κάτι πού ὁ

Büchner κι ό Haeckel κι ό Holbach κι ό La Mettrie κι ό Feuerbach κι οί άλλοι ύλιστές κι οί έμπειριοκράτες τοῦ 19ου στόν γερμανόφωνο χῶρο, στήν κεντρική Εὐρώπη, δέν θά τό περίμεναν ποτέ): Τό ἴδιο αὐτό φαινόμενο τῆς ἐξελιξέως τῶν εἰδῶν, στήν παγκοσμιότητά του, ό ἴδιος ἐκεῖνος νόμος τῆς σύν τῷ χρόνῳ βιολογικῆς ἐξελιξέως καί πνευματικῆς ἀναπτύξεως, αὐτό τό "semper excelsius" σέ ἀναρίθμητο πλῆθος κατοικούμενες σκοτεινές - σφαῖρες - πλανῆτες γύρω σέ μυριάδες καί μυριάδες χρυσές σφαῖρες τοῦ κοσμικοῦ χώρου, τό ἴδιο λοιπόν αὐτό φαινόμενο, δίνει στήν ἀνθρώπινη ψυχή τό αἶσθημα «τοῦ ὑψηλοῦ», τήν ἐμποτίζει μέ βαθύτατη θρησκευτικότητα καί παρωθεῖ τό ἀνθρώπινο πνεῦμα πρός πεποιθήσεις κάθε ἄλλο παρά ύλιστικές, πρός πεποιθήσεις πνευματικότες. Κι ἔτσι βλέπει κανείς νά ἐπαληθεύεται ἐδῶ ἡ ρήση τοῦ Βάκωνος, ὅτι ἐνδέχεται ἡ ἀβαθῆς φιλοσοφία κι ἡ ὀλίγη ἐπιστήμη νά ἀπομακρύνουν τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν Θεό, ἡ πολλή ὁμως ἐπιστήμη κι ἡ βαθύτερη καί πληρέστερη φιλοσοφική θεώρηση ἐπαναστρέφουν τόν ἀνθρώπινο στοχασμό καί λογισμό σέ πνευματικότες πεποιθήσεις.

Β'

Ἄς δοῦμε ὁμως τώρα ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ αὐτή ἡ νέα σ' εὐρύτερους ὀρίζοντες κοσμολογική θεώρηση, σέ ποιούς στοχασμούς μᾶς ὀδηγεῖ, σέ συνάρτηση μέ θέματα γνωσιολογικά. Ὅπως εἶναι γνωστό, οί προσωκρατικοί δέν εἶχαν καθόλου ἀντιμετώπιση τέτοιου εἶδους προβλήματα. Θᾶλεγε κανείς ὅτι ἦταν ἐντελῶς βέβαιοι γιά τήν πληρότητα τῶν γνωστικῶν δυναμιότητων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὀριμότερη ἀττική φιλοσοφία ἀντιμετώπισε τά θέματα αὐτά κι αὐτήν ἀκολούθησε σέ παρεμφερῆ φλογερά ἐρωτηματικά ἡ ἰταλική Ἐναγέννηση καί τήν Ἐναγέννηση τήν ἀκολούθησε ἡ δυτική διανόηση τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου καί τοῦ 19ου αἰῶνα στήν Εὐρώπη.

Καί σ' αὐτή τή σφαῖρα φιλοσοφικῆς σκέψης, τήν γνωσιοθεωρητική, τό ἀνθρωποκεντρικό στοιχεῖο σάν βάση διαστοχασμοῦ εἶναι ὡς τά τώρα πέρα ὡς πέρα ἐκδηλο καί κυρίαρχο. Ἔως τά σήμερα ἀκόμα ἀντικείμενα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἀποτελοῦν ἀποκλειστικά στόν τομέα τόν γνωσιολογικό ἡ ἐμπειρία (μέ τίς αἰσθήσεις), ἡ νοητική δομή τοῦ βιολογικοῦ μας εἶδους, ἡ σύνολη ὀρθολογική του ὀργάνωση, ὡς οί μόνες ὑπαρκτές «κεραῖες», οί μόνες δυνατές δυναμικότητες γνώσεως, τά μόνα μέσα γιά τήν προσπέλαση πρός τόν ἐξωτερικό κόσμο, πρός τό εἶναι στό σύνολό του, πρός τήν ἐξ ἀντικειμένου δηλαδή ὀντολογική πραγματικότητα.

Ἰδίως στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου ἡ Aufklärung (Διαφώτιση) στόν γερμανόφωνο χῶρο, οί διαφωτιστές στήν Ἄγγλία (Locke, Hume κλπ.), ό Diderot, ό d' Alembert κι οί άλλοι ἐγκυκλοπαιδιστές, τό σύνολο τῶν ἐκπροσώπων τῆς γαλλικῆς Διαφώτισης, εἶχαν προβεῖ ὅλοι τους στήν ἀνάρρηση τοῦ ὀρθοῦ λόγου σέ παντοδύναμη γνωστική δυναμικότητα.

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή, στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 18ου, ἡ καντιανή φιλοσοφία διατυπώνει τήν πασίγνωστη βασική της θέση γιά τή δημιουργική συνεργασία αἰσθησιακῆς ἐμπειρίας καί νοήσεως, γιά τήν κριτική ἀλληλοσυμπλήρωσή τους. Κι

ὁ ἰδρυτής τῆς μεγαλώνυμης αὐτῆς σχολῆς, ὁ ἀπαράμιλλος ὀριοθέτης στή γνωσιολογία, τοῦ κηρύγματος τοῦ ὁποίου οἱ ἀπόηχοι πληροῦν καί μεγάλο χρονικό διάστημα τοῦ 19ου μέ τούς νεοκαντιανούς, ὑποστηρίζει μέ δύναμη ὅτι ἡ μεταφυσική ποτέ δέ θά μπορέσει νά γενεῖ ἀληθινή ἐπιστήμη, ποτέ τῆς δέ θά μπορέσει νά γίνεῖ ἀσφαλῆς γνώση, γιατί ἀπ' τὰ ἀντικείμενά τῆς θά λείπει γιά παντοτεινά, ἡ μιά ἀπ' τίς δύο θεμελιώδεις βάσεις τῆς ὡς ἄνω κριτικῆς ἀλληλοσυμπλήρωσης, ἡ αἰσθησιακή δηλαδή ἐμπειρία. Κι ὅπως εἶναι σ' ὄλους γνωστό, ἀφαιρεῖ ὁ Kant ἀπό τήν περιοχὴ τῆς ἐπαληθευμένης γνώσεως τὰ ὕψιστα ἠθικά αἰτήματα καί τὰ μεταθέτει στήν περιοχὴ τῆς πίστεως, γράφοντας τό χωριστό συγγραφικό του ἔργο «Κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου», ὕστερ ἀπ' τήν περίφημή του «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου».

Ἄτενίζοντας ὁμως ἡ φιλοσοφική θεώρηση τῆ ζωῆ καί τόν κόσμο ὑπό ἓνα πολύ εὐρύτερο πρίσμα, ἀποδεσμευόμενη δηλαδή ἡ κοσμολογική θεώρηση ἀπ' τήν ἀνθρωποκεντρική νοοτροπία, ἡ ὁποία ἕως τὰ τώρα τῆ χαρακτηρίζει, ἔχει ὅλες τίς δυνατότητες νά θέσει ὡς βάση —σύμφωνα πάλι μέ τούς μαθηματικούς νόμους τῶν πιθανοτήτων— νά θέσει ὡς βάση τόν στοχασμό ὅτι ἄλλοῦ, ἄλλοῦ σέ πάμπολες περιοχές τοῦ κοσμικοῦ χώρου, μακριά ἀπ' τή δική μας γῆ, ὑπάρχουνε τὰ μεγάλα κέντρα πνευματικοῦ βίου. Κι ὅτι οἱ ἐφικτές κεραῖες συλλήψεως τοῦ εἶναι στό σύνολό του, τῆς ἐξ ἀντικειμένου δηλαδή ὄντολογικῆς Πραγματικότητας, δέν ἐξαντλοῦνται μέ τίς ἀπ' τό ἀνθρώπινο βιολογικό εἶδος διαθέσιμες δυναμικότητες γνώσεως.

Ἄλλες οἱ συζητήσεις ἀναμεταξύ σ' αἰσθησιοκράτες καί νοησιαρχικούς, ὅλα κεῖνα τὰ δικά μας προβλήματα τὰ σχετικά μέ τή συγκριτική ἀξιολόγηση τῶν διαθέσιμων γνωστικῶν δυναμιότητων, ὅλη κείνη ἡ ἔμφαση τῆς καντιανῆς διάνοησης, ὅτι βρῆκε ἐπί τέλους τόν σωστό δρόμο στή γνωσιολογία, δίνοντας τό κέντρο βάρους στή δημιουργική συνεργασία μεταξύ αἰσθησιακῆς ἐμπειρίας καί νοήσεως καί στήν κριτική ἀλληλοσυμπλήρωσή τους, ὅλα κεῖνα φαίνονται τότε καθαρά ὅτι εἶναι «κατ' ἀνθρώπον» μονάχα, ὅτι περιορίζονται δηλαδή στή μικροσκοπική τούτη σφαῖρα τοῦ κοσμικοῦ χώρου, τῆ δική μας. Κι ἔχει ὅλο τό δικαίωμα ἡ κοσμολογική θεώρηση —στήν εὐρύτερη τοποθέτηση τῆς ὀπτικῆς τῆς γωνίας— νά ἀτενίσει πέρα ἀπ' τή δική μας γῆ: Σέ περισσότερα καί τελειότερα ὄπλα αἰσθησιακῆς ἐμπειρίας, σέ κεραῖες συλλήψεως ἰσχυρότερες ἀπ' τόν δῆθεν παντεπόπτη ὀρθό λόγο, σέ γνωστικές δυναμικότητες πού νά ὑπερακοντίζουν τή νοητική δομή τοῦ ἀνθρώπου καί τή σύνολη ὀρθολογική του ὀργάνωση.

Ἄλλά μήπως κι ἐδῶ σέ μᾶς, στή δική μας περιοχὴ βιολογικῆς ὑπαρξης, στόν δικό μας χώρο πνευματικοῦ βίου, μήπως ἐξέχοντες φιλόσοφοι δέν ἔχουν διατυπώσει αἰσιόδοξες προοπτικές γιά τό δικό μας βιολογικό εἶδος κι ἐλπίδες, γιά μιάν ἐνδεχόμενη πρόσκτηση (σέ πολύ μακρινά μελλοντικά χρόνια) νέων δυναμιότητων γνώσεως; Ὁ Ἑρρίκος Bergson π.χ. ἔχει μιλήσει γιά τήν ἐνδεχόμενη μελλοντική ἐνεργοποίηση παμπάλαιων ἱκανοτήτων, πού πολλές χιλιάδες τώρα χρόνια κείτονται ἀποκοιμισμένες μέσα μας καί ληθαργοῦνε στά κατάβαθα τοῦ ψυχοπνευματικοῦ ὀργανισμοῦ μας. Ἐχει δηλαδή στηρίξει ἐλπίδες στήν *intuitio*, στή διαίσθηση, στήν ἐνόραση τῶν νεοπλατωνικῶν. Ὁχι, πρὸς Θεοῦ, μέ νόημα καταλυτικό ἀπέναντι στά δεδομένα τῆς νόησης καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ

γαλλοεβραϊός στοχαστής αποδίδει στην ένδεχόμενη μελλοντική ισχυροποίηση της intuition νόημα εποικοδομητικό. Δεν θάρθει, λέει, να καταλύσει, κάθε άλλο. Θάρθει να προσθέσει. Αυτό όμως που θάρθει να προσθέσει, θάναι τό ούσιωδέστερο.

Ἡ θέση αὐτή γιά τήν πιθανότατη ὑπαρξη σέ ἄλλες περιοχές τοῦ κοσμικοῦ χώρου κεραιῶν συλλήψεως καί γνωστικῶν δυναμικότητων, πού νά εἶναι ισχυρότερες σέ σύγκριση μέ τίς διαθέσιμες ἀπ' τό δικό μας βιολογικό εἶδος, κλονίζει τίς πεποιθήσεις τῶν Διαφωτιστῶν τοῦ 18ου γιά τήν ἀπόλυτη γνωστική παντοδυναμία τοῦ παντεπόπτη τάχα ὀρθοῦ λόγου καί σέ τελευταία ἀνάλυση θέτει καί πολλά ἐρωτηματικά στήν ὑλιστική νοοτροπία τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 19ου. Οἱ ἐμπειριοκράτες κι οἱ ὑλιστές φιλόσοφοι τῆς κεντρικῆς καί τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τοῦ 1870 καί πέρα —γνωστοί καί στήν Ἑλλάδα σ' εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό ἀπό ἐκλαϊκευτικές ἐκδόσεις ἔργων τους ἀπ' τήν παλαιά Βιβλιοθήκη Φέξη γύρω στά 1910— ἔλεγαν πώς ξεκινοῦν ἀπό μίαν ἐπιστημονική ἀντίληψη τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς κι ἀρνιοῦνταν σάν ἀνύπαρκτο κάθε «ὑπερβατικό», κάθε ἀντικείμενο μεταφυσικῆς ἀναζήτησης, κι ὅλα ὅσα ἀνταποκρίνονται στά πιό σεμνά κι ἅγια ἰδανικά τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. «Ἄν ἦταν κάτι ὑπαρκτό, δέν θά τό βλέπαμε; ἔλεγαν. Ἄν ὄχι οἱ αἰσθήσεις, τοῦλάχιστο ὅμως ὁ νοῦς κι ὁ ὀρθός λόγος θά τό εἶχαν συλλάβει». Τάλεγαν αὐτά, λησμονώντας τίς σχετικές μονάχα δυναμικότητες τῶν κεραιῶν πού τό βιολογικό μας εἶδος διαθέτει. Κι ἐν γένει σάν νά μήν ὑπῆρχαν προβλήματα στόν γνωσιοθεωρητικό τομέα, σάν νά ὑπῆρχαν μόνο τά ὄργανα γνώσεως, μέ τά ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος ἔχει προικισθεῖ ἀπό τήν Μοίρα του. Σάν νά ἦταν ὅλα τά ἄλλα ἀνύπαρκτα, ἐκτός ἀπό τίς ἀνθρώπινες γνωστικές δυναμικότητες.

Δέν ζημιώνεται ὅμως στό παραμικρό τό ἐξ ἀντικειμένου εἶναι, ἐπειδή ἔχει τύχει ἀδύναμη ἐκ καταβολῆς ἢ νοητική δομή τοῦ ἀνθρώπου κι ἡ σύνολη ὀρθολογική του ὀργάνωση. Ἀκριβῶς π.χ. ὅπως δέν ζημιώνονται στό παραμικρό σέ ἀντικειμενική ὑπαρξη καί σέ πραγματικότητα οἱ πέρα ἀπ' τό ἰῶδες κι οἱ κάτω ἀπ' τό ἐρυθρό ἀκτίνες, ἐπειδή ἔτυχε νά ναι στό δικό μας βιολογικό εἶδος πεπερασμένες οἱ δυνατότητες συλλήψεως τοῦ αἰσθητήριου τῆς ὀράσεως. Δέν πρόκειται γιά ἀντικειμενική ἀνυπαρξία. Πρόκειται γιά μίαν ἀπλή ἀτέλεια τοῦ αἰσθητήριου. Εἶναι ὅπλα γιά τόν ἄνθρωπο οἱ αἰσθήσεις μέσα στό περιβάλλον ὅπου εἶναι ταγμένος νά ζεῖ. Συνάμα ὅμως εἶναι καί φραγμοί. Καιρός νά λεχθῆ τό ἴδιο καί γιά τίς δυναμικότητες γνώσεως πού διαθέτει: Εἶναι ὅπλα γιά τόν ἄνθρωπο οἱ κεραιές μέ τίς ὁποῖες ἔχει προικισθῆ, συνάμα ὅμως εἶναι καί φραγμοί. Δέν πρόκειται γιά ἀντικειμενική ἀνυπαρξία τῶν μεγάλων ἐκείνων πραγματικότητων, πού ἀνταποκρίνονται σέ βαθύτατες προδιαθέσεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς κι ἀποτελοῦνε, καθώς εἶπα καί προηγουμένως, τά πιό σεμνά κι ἅγια ἰδανικά τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ «θείου» ἢ ἡ μεταθανάτια δικαίωση τῆς ἀρετῆς ἢ τό ἄφθιτο κεῖνο στοιχεῖο πνευματικῆς ὄντότητας, πού ἐπιζει στά πλαίσια τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης καί κατανικάει τή βιολογική φθορά καί τή χρονική διάρκεια. Δέν πρόκειται γιά ἀνυπαρξία ἐξ ἀντικειμένου. Πρόκειται γιά μίαν ιδιότητα πεπερασμένου καί ἀτελοῦς, ιδιότητα πού συμπορεύεται ἐκ καταβολῆς μέ τίς γνωστικές δυναμικότητες τοῦ βιολογικοῦ μας εἶδους, μέ τίς ὁποῖες αὐτό εἶναι ἀπ' τή Μοίρα προικισμένο: μέ τήν ἀτελή νοητική του δομή καί μέ τήν πεπερασμένη ὀρθολογική του ὀργάνωση. Οἱ δύο αὐτές εἶναι ὅπλα ἀδιαμφισβήτητα γιά τό δικό μας βιολογικό εἶδος. Συνάμα ὅμως εἶναι καί φραγμοί.

Μ' αυτή τήν ίδια κατά τά άνωτέρω προϋπόθεση μιᾶς πολύ εϋρύτερης θεωρήσεως για δυνατότητα και πιθανότητα ζωῆς γύρω σέ άναρίθμητες χρυσές σφαῖρες τοῦ κοσμικοῦ χώρου, θά πρέπει ένα πολύ μεγάλο πλήθος πολιτισμῶν νά ἔχει αναπτυχθεῖ σέ πλαίσια άσυγκρίτως εϋρύτερα από τήν έδαφική περιοχή τῆς δικῆς μας γῆς. Σέ πολλά έκατομμύρια περιπτώσεις. Νά ἔχει δέ αναπτυχθεῖ είτε σύγχρονα μέ μιᾶς τούς γῆινους είτε νά εἶχε άκμάσει στό άπώτερο παρελθόν είτε νά πρόκειται νά αναφανεῖ στό μακρινό μέλλον. Καί τοῦτο ὄχι σύμφωνα μέ τά πορίσματα έρεϋνης τῆς παρατήρησης και τοῦ εργαστήριου οὔτε σύμφωνα μέ τή μέθοδο τῆς θετικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, αλλά σύμφωνα μέ τούς μαθηματικούς νόμους τῶν πιθανοτήτων. Κι ὁ θεωρῶν νοῦς τοῦ φιλοσόφου, ὁ ἐπόπτης ἀνθρώπινος νοῦς, μπορεί κι ὀφείλει νά ἀρκεῖται σ' αὐτό, ἐπειδή ὁ φιλόσοφος δέν ἀντιμετωπίζει, καθῶς εἴπαμε, τά προβλήματα τῆς ζωῆς και τοῦ κόσμου μέ τόν ἴδιο τρόπο πού τά ἀντιμετωπίζουν ἡ θετική έρευνα και ἡ θετική ἐπιστήμη. Ἀπλῶς προτιμᾷ τό πιό πιθανό από τό έντελῶς ἀπίθανο.

Μ' αυτή τή βάση γίνεται και ἡ σωστή διάκριση μεταξύ ἀφ' ενός μὲν τῶν ιστορικῶς πραγματοποιηθέντων στήν πορεία τῆς δικῆς μας ἀνθρωπότητας σειρᾶς πολιτισμῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν, ὅπως αὐτές συλλαμβάνονται από τή φιλοσοφική σκέψη αὐτές καθεαυτές, ὡς ἰθυνηρία ιδεώδη, ἀνεξάρτητα δηλαδή από τίς ιστορικές τους πραγματοποιήσεις στή δική μας γῆ και στή δικές μας ἀνθρώπινες κοινωνίες.

Ἡ φιλοσοφική σκέψη, και εἰδικότερα ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, ἔχει πολύ καλά ἔως τώρα ἀντιμετωπίσει τίς πολιτιστικές ἀξίες στοῦς ἐπιμέρους τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ —ἀξίες ἠθικές, ἀξίες αἰσθητικές, ἀξίες θρησκευτικές, ἀξίες γενικότερα πνευματικές, ὑψηλά ιδεώδη— τίς ἔχει ἀντιμετωπίσει πολύ καλά αὐτές καθεαυτές, ἀνεξάρτητα από τίς ιστορικές πραγματοποιήσεις τους στήν πορεία τῆς ιστορίας τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν (Windelband, Rickert, Ἐδουάρδος Spranger, Σχολή τῆς Βάδης κλπ.). Τίς ἔχει δηλαδή διακρίνει μέ σαφήνεια από τίς ἐπιτευχθεῖσες ἀντίστοιχες ιστορικές πραγματοποιήσεις.

Σύμφωνα μέ τήν ἔως τώρα φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν ἄλλο πράγμα εἶναι οἱ ἐπιμέρους ιστορικά πραγματοποιηθεῖσες κι ἐπικρατήσασες ἠθικοδιδασκαλίες —π.χ. τοῦ Σωκράτη, τοῦ Κομφούκιου, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κλπ.— κι έντελῶς διαφορετικό πράγμα εἶναι ὁ ἔμφυτος στήν ἀνθρώπινη ψυχή και στό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἠθικός κανόνας αὐτός καθεαυτόν. Οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν τά ἐξωτερικευθέντα διδάγματα πού εϋρήκαν ἀπήχηση στοῦς συγχρόνους τους και στοῦς μεταγενεστέρους τους και πού ἔτυχαν πραγματώσεως από τήν ιστορική μοίρα στά πλαίσια ζωῆς ὀρισμένων ἐποχῶν και ὀρισμένων κοινωνιῶν. Ὁ δεύτερος, ὁ ἠθικός κανόνας, εἶναι ένας πλοῦτος ψυχῆς μέσα στόν ἐσωτερικό, τόν ψυχικό κόσμο τῶν ἐντίμων και καλλιεργημένων ἀνθρώπων. Εἶναι ἐκεῖνος για τόν ὁποῖον ὁ Kant εἶχε πεί ὅτι «δέν πιστεύω νά ὑπάρχει τίποτα μεγαλύτερο, τίποτε ὑψηλότερο, από τόν ἑναστρο θόλο ἐκεῖ ὑψηλά κι από τόν ἠθικό κανόνα μέσα στήν ψυχή μου (στή συνείδησή μου)».

Κι αὐτά μὲν για τίς ἠθικές ἀξίες. Ἀλλά κάτι ἀνάλογο ἰσχύει και στόν τομέα τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἄλλο πράγμα εἶναι τά ἐπικρατήσαντα μέσα στή ροή τοῦ ιστορικοῦ χρόνου θρησκευτά, οἱ θετικές δηλαδή θρησκεῖες, πού ἔτυχαν

διαδόσεως επιτυχοῦς κι ἐν γένει ἱστορικῆς πραγματώσεως, κι ἐντελῶς διαφορετικό πράγμα εἶναι ἡ ἀξία τῆς θρησκευτικότητας, τό θρησκευτικό δηλαδή συναίσθημα, ἀνεξάρτητα ἀπό ἱστορικές πραγματοποιήσεις. Οἱ πρῶτες ἔχουν ἡ καθεμίᾳ τους τήν ὀνομασία της, τήν ἱερή της ἱστορία, τίς θρησκευτικές της προσωπικότητες, τά δόγματά της, τούς τύπους τῆς λατρείας της κλπ. Το δεύτερο, τό θρησκευτικό συναίσθημα, εἶναι κάτι ἐσωτερικό, εἶναι ἕνας πλοῦτος ψυχῆς μέσα στήν ἐσώτατη ὕπαρξη τοῦ θρησκέοντος ἀτόμου. Ὁ θρησκέων ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἀνέφικτη κι «ἀβίωτη» τή ζωή, ἂν δέν ἔχει ἀνώτερες δυνάμεις πού νά πιστεύει σ' αὐτές, πού νά συνδέεται μ' αὐτές συναισθηματικά καί πού νά τίς λατρεύει. Καί πού γιά χάρη τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ νά θέλει καί νά τείνει νά βελτιώνεται συνεχῶς. Νά ἔχει τήν τάση πρὸς μιά συνεχῆ πρὸς τά ὑψηλότερα ἐξέλιξη, καταπολεμώντας τά ἐνστικτα καί τά ὀρμέφυτα καί κάθετι χαμηλό καί ταπεινό μέσα του καί καταλήγοντας νά κατατείνει νά διαμορφωθεί σέ μιάν ἐλεύθερη ἀπό πάθη κι ἀπό κακότητες ἠθική καί πνευματική προσωπικότητα.

Ἐκτός ἀπό τίς ἠθικές καί τίς θρησκευτικές ἀξίες, κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καί στόν τομέα τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν. Ἄλλο πράγμα εἶναι τά συγκεκριμένα ἀριστουργήματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας πού ἔχουν διασωθεῖ καί τά κατέχομε ἕως σήμερα, οἱ θησαυροί δηλαδή τοῦ πνεύματος πού μᾶς ἔχουν κληροδοτήσει οἱ αἰῶνες τοῦ παρελθόντος — ἕνα ὄρατόριο τοῦ Händel, μιά Καντάτα τοῦ Bach, μιά Pietà τοῦ Michelangelo ἢ ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου κλπ.— κι ἐντελῶς διαφορετικό πράγμα εἶναι οἱ αἰσθητικές ἀξίες αὐτές καθαυτές, ἀποσυνδεδεμένες δηλαδή ἀπό τά ἱστορικῶς πραγματοποιηθέντα ἀριστουργήματα, ἀπό τά συγκεκριμένα ὑψηλά ἔργα τοῦ λυρικοῦ λόγου, τῆς μουσικῆς δημιουργίας ἢ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Ἡ ἀπώτερη πηγή τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν, αὐτῶν καθεαυτῶν —ἀνεξαρτήτως τῶν ἱστορικῶς πραγματοποιηθέντων— ἐκπορεύεται ἀπό περιοχές ἄγνωστες καί ἀνεξιχνίαστες, ἀσύλληπτες ἀπό τίς κεραῖες πού ὁ ἄνθρωπος ἐκ καταβολῆς διαθέτει. Κεῖνται οἱ ἀξίες αὐτές πολύ ὑψηλότερα ἀπό τά ἐγκόσμια, σέ περιοχές πού θυμίζουν ἐκεῖνες τῆς πλατωνικῆς ιδεοκρατίας. Ἐδῶ σέ μᾶς, στόν δικό μας κόσμο, ἐκδηλώνονται οἱ αἰσθητικές ἀξίες ὡς μιά ἀκράτητη ροπή τῆς ψυχῆς τοῦ προικισμένου καλλιτέχνη νά δώσει αἰσθητή καί ὄρατή μορφή στό ἰδεῶδες κάλλος. Ἐμφανίζονται ὡς μιά ἀκατανίκητη φορά καί τάση τοῦ δημιουργοῦ νά κατανικήσει τό χρόνο καί τό νόμο τῆς φθορᾶς, νά δώσει κάτι πού θά μείνει ἀθάνατο καί στίς διάδοχες γενεές, νά ἀπεικονίσει τό ἰδεῶδες σέ ἕναν ὁποιονδήποτε τομέα καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καί νά χαρίσει στόν ἄξιο καί καλλιεργημένο δέκτη —εἴτε θεατή εἴτε ἀκροατή— τή λεγόμενη «καλλιτεχνική συγκίνηση», πού συγκλονίζει τόν συναισθηματικό του κόσμο καί γενικότερα τόν ψυχικό του κόσμο, ὡς μιά δειλή κι ἄτολμη ἀναλαμπή τοῦ Ἀοράτου ἐδῶ, στό περιβάλλον τῆς ἀπτῆς πραγματικότητας τῆς δικῆς μας γήινης ζωῆς.

Αὐτές λοιπόν τίς διακρίσεις μεταξύ τῶν ἱστορικῶς πραγματοποιηθέντων καί τῶν ἰθυνηρίων ἰδεῶδων αὐτῶν καθεαυτῶν, εἴτε στήν Τέχνη εἴτε στή θρησκευτικότητα εἴτε στόν ἠθικό νόμο, τίς κατεῖχε ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν στήν κεντρική καί στή δυτική Εὐρώπη καί πρίν ἀκόμη ἡ σύγχρονη θετική ἐπιστήμη διανοίξει στούς στοχασμούς τοῦ φιλοσόφου τούς ἀπέραντους ὀρίζοντες τοῦ κοσμικοῦ χώρου, γιά τούς ὁποίους ἔγινε λόγος στά προηγούμενα, στή σημερινή μας ὁμιλία. Τώρα ἡ

φιλοσοφική σκέψη θά πρέπει νά διερωτηθεῖ μήπως στίς πολιτιστικές ἐν γένει ἀξίες ἔχουν λάχει ἱστορικές πραγματοποιήσεις —ἀντίστοιχες πρός τίς δικές μας— καί σ' ἄλλες σφαῖρες, ἔξω ἀπό τόν δικό μας μικροσκοπικό πλανήτη.

Τό ποιές εἶναι οἱ πραγματοποιήσεις αὐτές δέν εἶναι δοσμένο ἀπό τή Μοίρα νά τό γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος, ἔξαιτίας τῶν κολοσσιαίων ἀποστάσεων πού χωρίζουν τούς κατοικούμενους κόσμους μεταξύ των. Μέ αἰσθησιακή ἐμπειρία εἶναι ἀνέφικτο καί νά συλλάβουμε κἄν αὐτό τό πρόβλημα. Πολύ λιγότερο θά μπορούσε ἡ ἐπιστήμη νά δώσει ἀπαντήσεις στά φλογερά ἀναρωτήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πάνω στά θέματα αὐτά. Ἡ φιλοσοφική ὁμως σκέψη ἀντιμετωπίζει τά μεγάλα αὐτά «ἐρωτηματικά», διερωτώμενη ἰδίως ἂν οἱ ἀντίστοιχες πραγματοποιήσεις θά μπορούσαν καί κεῖνες νά τύχουν ταξινομήσεων κάπως ἀναλόγων μέ τίς δικές μας —π.χ. λυρικός λόγος, εἰκαστικές τέχνες, μουσική δημιουργία κλπ. προκειμένου γιά τίς αἰσθητικές ἀξίες— καί ἐπίσης διερωτώμενη μήπως ὑπάρχουν ἄλλοῦ κατηγορίες πολιτιστικῶν ἀξιῶν διαφορετικές ἢ καί ἀνώτερες ἀπό τίς ἐπί γῆς ἠθικές, θρησκευτικές καί καλλιτεχνικές ἀξίες. Κατ' ἀντίθεση πρός τά στοιχεῖα τῆς ὕλης, γιά τά ὅποια μπορεῖ ἡ ἐπιστήμη νά μᾶς διδάξει πώς εἶναι παντοῦ τά ἴδια (παγκοσμίως), τίποτε ἀνάλογο δέν μπορεῖ νά ξεύρει ὁ ἄνθρωπος γιά τίς ταξινομήσεις τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν (λυρικός λόγος, εἰκαστικές τέχνες, συμφωνική μουσική, ὑψηλά ἰδεώδη κλπ.) σέ ἄλλους κόσμους.

Οἱ ὑπάρχουσες τεράστιες ἀποστάσεις δέν ἀποτελοῦν ἄλλως τε τό μοναδικό ἀξεπέραστο ἐμπόδιο γιά τήν αἰσθησιακή ἐμπειρία. Κι ἂν ἀκόμα ὑποθέσει κανεῖς πώς οἱ ἀποστάσεις αὐτές δέν ὑπῆρχαν, ὑπάρχει ὁμως ἕνας ἄλλος περιορισμός, πού τελεῖ σέ συνάρτηση μέ τό πρόβλημα τῆς χρονικῆς συγκυρίας. Οἱ ἱστορικές δηλαδή πραγματοποιήσεις τῶν ξένων πολιτισμῶν μπορεῖ ἄλλοῦ μὲν νά ἀναγόνται στό μακρινό παρελθόν —πρὶν ἀναπτυχθεῖ ἡ ζωὴ στόν πλανήτη μας— ἄλλοῦ δέ νά εἶναι σύγχρονες μέ τόν ἄνθρωπο κι ἄλλοῦ τέλος νά ἐγκυμονοῦνται γιά τό μακρινό μέλλον, ὅταν ἡ δική μας γῆ θάχει πάψει πιά νά κατοικεῖται.

Σέ ἀποστάσεις χρονικές τεράστιες κάποτε —καθώς καί σέ ἀποστάσεις κοσμικοῦ χώρου κυριολεκτικά ἀστρονομικές— ὁ κόσμος τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ὁ πνευματικός πολιτισμός στούς ὑψηλότερους τομεῖς του, ἐμφανίζει μίαν παγκοσμιότητα, πού ἔχει μιά τέτοια εὐρύτητα, ὥστε ἡ φιλοσοφική σκέψη στίς παλαιότερες ἐποχές τῆς γεωκεντρικῆς κι ἀνθρωποκεντρικῆς νοοτροπίας δέν τήν εἶχε ἀντιμετωπίσει ποτέ κι οὔτε καί θά μπορούσε κἄν νά τή φανταστεῖ. *Μονάχα ἡ σύγχρονη θετική ἐπιστήμη* μᾶς ἔδειξε τήν ἀσύλληπτη ἄλλοτε δομή τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος καί τίς ἀπέραντες ἐκτάσεις τοῦ κοσμικοῦ χώρου.

Ἄλλως τε ὅσηδῆποτε πρόοδος τῆς θετικῆς ἐπιστήμης κι ἂν συντελεσθεῖ σ' αὐτόν τόν τομέα σέ πολύ μακρινά μελλοντικά χρόνια —κι ἂν δηλαδή μπορέσει κάποτε ὁ ἄνθρωπος νά ἔλθει σ' ἐπικοινωνία, στό μακρινό μέλλον, μέ τίς ἐπιτευχθεῖσες πραγματοποιήσεις σ' ἄλλους κόσμους σέ θέματα τεχνικοῦ ἢ καί πνευματικοῦ πολιτισμοῦ— καί πάλι ποτέ δέν θά μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νά δώσει ἀπάντηση σ' ἕνα βασικό ἐρώτημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, πού συναρτᾶται μέ τίς *Αἰτίες* καί μέ τούς *Σκοπούς* τῆς ὀργανικῆς ζωῆς γύρω στά ἑκατομμύρια τίς χρυσές σφαῖρες τοῦ κοσμικοῦ χώρου, στήν ἐπιφάνεια τῶν ἀναρίθμητων ἐκείνων πλανητῶν. Γιατί ὅσοδῆποτε κι ἂν κατανικηθοῦν στό μακρινό μέλλον οἱ ἀποστάσεις, ὅσοδῆποτε κι

άν βελτιωθούν τά τεχνικά μέσα ἐπικοινωνίας, ἡ ἀπάντηση στό τελευταῖο αὐτό ἐρώτημα ὑπερβαίνει τίς δυναμικότητες τῆς κατ' ἄνθρωπον νόησης καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Σ' αὐτό λοιπόν τό τελευταῖο καί θεμελιῶδες ἐρώτημα, πού τόσο πολύ φλογίζει τό ἀνθρώπινο πνεῦμα στίς ἐκλεκτές ἀτομικές περιπτώσεις, δέν εἶναι δοσμένο ἀπό τή Μοίρα νά ὑπάρξει ποτέ ἀπάντηση. Τό ἐρωτηματικό αὐτό —πού τιμᾶ τό βιολογικό μας εἶδος— ἀναγέται στόν ὑπερβατικό Χῶρο. Ἐκεῖ δηλαδή ὅπου οἱ ἀνθρώπινες κεραῖες γνώσεως δέν θά μπορέσουν ποτέ νά προσπελάσουν, παρ' ὅλη τήν πολύ μεγάλη τυχόν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας στούς μελλοντικούς αἰῶνες καί στίς χιλιετηρίδες. Ποιές εἶναι οἱ Αἰτίες; Ποιοί εἶναι οἱ Σκοποί; Δέν πρόκειται ἐδῶ μονάχα γιά τίς μυριόχρονες ἐξελίξεις ὀργανικῆς ὕλης γύρω στά ἑκατομμύρια ἐκεῖνα τίς σφαῖρες τοῦ διαστήματος οὔτε μόνο γιά τήν ἀκαταμέτρητη ποικιλία βιολογικῶν εἰδῶν οὔτε γιά τόν ἐξελικτικό νόμο τοῦ "semper excelsius" πού διέπει σέ ἐπάλληλες ἀναβαθμίδες ἐξελίξεως —καί ὀλοένα πρὸς τά ὑψηλότερα— τίς βιολογικές ἐκεῖνες ὑπάρξεις. Πρόκειται ἀκόμα γιά τίς ἱστορικές πραγματοποιήσεις τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν, πού ἀρχίζουν νά ἐκδηλώνονται ὅταν ὑπερβεῖ ὀρισμένα στάδια, ὀρισμένες φάσεις, ἡ πρόσκτηση τοῦ στοιχείου τῆς πνευματικῆς ὄντότητας σέ πολλά ἀπό τά πιό προικισμένα καί πιό ἐξελιγμένα βιολογικά ἐκεῖνα εἶδη. Ἀναρωτιέται ὁ στοχαζόμενος ἄνθρωπος ποιές εἶναι οἱ ἀπώτερες Αἰτίες καί ποιοί εἶναι οἱ ἀπώτεροι Σκοποί. Κι ἀκόμη ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι ἓνα «θεϊκό σχέδιο». Ἡ μήπως συντελοῦνται ὅλα αὐτά στήν τύχη, σάν μιᾶ σειρά ὕλιστικῆς φύσεως περιστατικῶν, σειρά ὀφειλόμενη ἀποκλειστικά σέ μιᾶ τυφλή αἰτιοκρατία; Καί τέλος ἀναρωτιέται ὁ φιλοσοφικός στοχασμός ἂν οἱ ἀξίες τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ αὐτές καθ' ἑαυτές —στίς ὀποῖες ὀφείλονται κι οἱ ἐπιμέρους ἱστορικές πραγματοποιήσεις— ἔχουν ἢ ὄχι ἓνα ἐξαίσιο ὄντολογικό Ἀντίκρουσμα κάπου Ἀλλοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ποικίλα βιολογικά εἶδη κι ἀπό τίς σφαῖρες τοῦ κοσμικοῦ χώρου, ὅπου ἐκεῖνα διανύουν τήν ὕπαρξή τους, ἓνα ἐξαίσιο ὄντολογικό Ἀντίκρουσμα ὑπερβατικό κι ὑπερκόσμιο πού δέν θά θιγόταν ἀκόμα καί ἂν παρασύρονταν σέ καταστροφή πολλές, πάρα πολλές, ἀπό τίς κατοικούμενες σφαῖρες μέσα στόν κοσμικό χῶρο.

Στά πολύ μεγάλα αὐτά ἐρωτηματικά ἀπαντήσεις δέν ὑπάρχουν, ἐπειδή ὅλα αὐτά εἶναι «ὑψηλά προβλήματα» πού «ὑπερβαίνουν τίς δυναμικότητες γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου». Ἀποτελεῖ ὁμως τιμῆ γιά τό ἀνθρώπινο πνεῦμα καί μόνον τό γεγονός ὅτι ἔχει ὁ ἄνθρωπος τήν ἱκανότητα νά διατυπώνει αὐτά τά ἐρωτήματα καί νά νιώθει τή δίψα τῆς ψυχῆς καί τή φλόγα τοῦ πνεύματος γιά προβλήματα καί γιά ἐρωτηματικά τόσο ὑψηλῆς στάθμης.

ΚΑΘΗΓ. Γ. Μ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ
Τ. ΠΡΥΤΑΝΙΣ
ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ»
ΕΠΙΤΙΜΟ ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ